

УДК 94 (477) «17»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СИСТЕМА ВЛАДИ ТА САМОВРЯДУВАННЯ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ПАЛАНЦІ

Проаналізовано систему влади та самоврядування в запорізькій паланці.

Ключові слова: паланка, осавул, писар, отаман, система влади та самоврядування.

Проанализирована система власти и самоуправления в запорожской паланке.

Ключевые слова: паланка, есаул, писарь, атаман, система власти и самоуправления.

This research is about the system of government and self-government in Zaporozian palanka.

Key words: palanka, osavul, clerk, otaman, system of government and self-government.

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі і посполиті отамани слобід, а також осадчі нових поселень. Забезпечення діяльності паланкової старшини відбувалося за рахунок місцевих зборів, наприклад третина мита з Кодацького перевозу лишалася в паланці.

Безпосередніми помічниками полковника у здійсненні влади в паланці виступали писар та осавул. При призначенні паланкова старшина отримувала з Коша документ, що адресувався полковнику та засвідчував призначення, як це було з кодацьким писарем Іваном Золотаревським.

Писар мав клопіт перш за все з обліком населення, реєстрацією податків, що надходили від слобід, виданням паспортів та веденням листування з різними офіційними інстанціями. У його компетенції також перебував архів.

Безпосередньо на писаря та паланкову канцелярію збирали з місцевого населення по 50 крб. на рік. Новоутворені (як, наприклад, Орільська) паланки спочатку мали збирати по 30 крб. на ці

¹© Репан О.А., 2009

потреби, але кількість населення і, відповідно, справ у канцелярії настільки швидко зростали, що виникала потреба в урівняння їх у правах зі старими паланками. Помічниками писаря були підписар та громадський писар.

Про деякого з паланкових писарів можемо сказати трохи докладніше. Наприклад, Василь Кумпан був козаком Джереліївського куреня. Він з'явився на Січі в 1751 р. і близько семи років переймався клопотами січової школи, причому його обирали отаманом. У 1759 р. Кіш призначив В. Кумпана писарем Кодацької паланки, але подальшої кар'єри козак робити не захотів і подався в послушники до одного з київських монастирів.

Надзвичайно яскравою постаттю є Іван Глоба, якого ми бачимо на посаді підписаря Самарського в 1762 р. Він був писарем в різних паланках та на перевозах і зажив у Війську Запорозькому слави «найрозумнішого козака». З 1765 р. був незмінним військовим писарем, воював. Два його зимівника розташовувалися в Самарській паланці, один – на р. Базавлук. Попри заможність, І. Глоба не був жадібною людиною – на його гроші в 1773 р. збудовано церкву в с. Гупалівка. За послідовне обстоювання інтересів козацької громади в 1775 р., після ліквідації Січі, був заарештований і засланий до Туруханського монастиря, де і помер.

Завдання паланкового писаря, поза безпосередніми обов'язками, могли бути найрізноманітнішими. Наприклад, самарські писарі Іван Ковалевський та Матвій Домаха в 1760 р. та 1761 р. відводили сіножаті російським військам. Доводилося боротися писарям і з незаконними покосами, як протовчанському Степану Чемерису в 1772 р. Ми вже згадували про фіксацію податків, яка відбувалася в паланковій канцелярії. На писаря також покладалася обов'язок збирання штрафів, як, наприклад, на самарського І. Золотаревського в 1770 р. Під час розслідування судових справ писар або підписар фіксували показання свідків. Не був чужий для цієї посади і прямий захист інтересів громади. Наприклад, самарський писар вів важкі переговори з комендантом російського гарнізону Старої Самарі, вимагаючи відшкодування збитків, завданих солдатами.

Осавул – це посада без чітко визначеної компетенції, виконавець полковничої волі. Судові, воєнні, фінансові завдання змінювали одне одного в його роботі – в залежності від наказів полков-

ника. Найчастіше саме осавул на місці з'ясовував обставини злочину, доповідаючи їх полковнику для прийняття судового рішення. Як і полковники, осавули здійснювали об'їзди паланкової території, стежачи за порядком. У такому випадку полковник передавав осавулу свій пірнач, що засвідчувало офіційність місії. Доводилося їм виконувати церемоніальні функції, як, наприклад, кодацькому осавулу Микиті Плакидину, який у січні 1758 р. супроводжував паланковими теренами кошового отамана Григорія Лантуха, що повертався з Глухова до свого зимівника.

Вступали осавули і в силове протистояння. Для громади Лоц-Кам'янки вкрай дошкульними були вирубки лісу, що їх проводили російські солдати. Численні офіційні звернення не мали ефекту. Значно переконливішим виявився випадок, коли кодацький осавул за допомогою підписаря та козаків наздогнав солдатів прямо перед воротами Лоц-Кам'янського ретраншементу і, як говорить документ, не без застосування сили пояснив, що ліс належить місцевим мешканцям.

Треба наголосити, що часто-густо писарі та осавули діяли разом, як це було у щойно згаданому випадку. Наприклад, відведення сіножатей в 1772 р. здійснювали підписар Герасим Судаклій спільно з підосавулом Якимом Головком, а цього ж року протовчанські писар Мельник та осавул Заїка виряджали місцевий люд косити сіно за наказом Коша.

Бувало, коли спільні дії осавула та писаря несли зло громаді. Найтяжчими є злочини проти особи. Паланкові старшини, поставлені пильнувати порядок і закон, здійснювали і їх. Наприклад, влітку 1771 р. у Романковому попадя брехливо звинуватила селянку Ганну Харсун у викраденні сорочки. Здавалося би, дрібниця – ну не поділили щось жінки. Але до «дізнання» підключилися гості попової хати, паланковий осавул Кулаковський і підписар Микола, які жорстоко побили посполиту. Проте Г. Харсун, замість стерпіти, надіслала скаргу до Коша.

Небажання миритися із насильством і зловживаннями мешканці нашого краю демонстрували не раз, підкріплюючи його, в разі потреби, силою. У вересні 1761 до Кам'янки (Кодацька паланка) прибув паланковий писар Лук'ян Порожній. Без жодного приводу він заарештував посполиту Олену Ткач і згвалтував її. Наступного дня писар вимагав сказати, що Олена добровільно

була з ним, а після відмови почав бити і топтати ногами. На галас збіглися козаки і селяни, які виламали хатні двері і добряче побили писаря. Знаки його влади забрали, а сам Л. Порожній опинився під арештом. Кам'янчани не обмежилися цим – під гарячу руку потрапив піп, якого також добряче побили, а посполитого отамана Скока відсторонили з посади. Замість розібратися, паланкова влада зробила спробу діяти силою і визволити писаря. До Кам'янки з Нового Кодака приїхав осавул Іван Кирпань, який намагався заарештувати ініціаторів виступу. Розлючені кам'янчани відбили заарештованих і вступили в бій з паланковою командою.

Якщо паланкову старшину, проводячи умовні аналогії з сучасністю, ми можемо назвати представниками державної влади, то отамани слобід та десятники належать до місцевого самоврядування. Кожна слобода у Вольностях Війська Запорозького мала дві громади – козацьку та посполиту. Ці громади щороку обирали отаманів, які виступали посередниками у взаємодії громади з паланковою владою. Нижчим рівнем самоврядування була посада десятника.

Крім вирішення щоденних проблем козаків та посполитих отамани пильнували, щоби чужі не рубали ліс та не косили сіно. Прямим отаманським обов'язком було збирання грошових податків з одружених козаків та селян. За наказом Коша козацький отаман слободи включав до компутів (списків) новоприйнятих козаків. Без дозволу Січі такі дії були незаконними, в чому міг упевнитися самарчицький отаман Петро Рябий. Козацькі отамани відповідно до цих компутів виряджали козаків у походи, причому мали пильнувати їхнє спорядження. Новокодацький отаман Полтавець, козаки якого вирушили на форпости без провіанту, був покараний Кошем за недбалість.

Отамани, спираючись на підтримку громади, почували себе доволі впевнено. Яків Гончар, отаман слободи Мечебилівка, не віддав кріпаків ізюмського поміщика Норця його представникам. Думаю, ці родини – Погуляїв та Грицаїв – були йому вдячні. Офіційно не маючи на це права, отаман Одимківки Гнат Горобець допитав в'язаних на місці злочину солдат, які крали худобу. Внаслідок вдалого переконування один з них не витримав і виказав інших солдат, які крали коней у мешканців Одимківки.

Переважно владна субординація (Кіш – паланка – отаман – десятник) дотримувалася, проте вона не була «священною коровою» і в разі потреби порушувалася. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів і таким чином оминати бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодака отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджаються деінде з пакетами і мають право вимагати провіант.

Так само маємо приклади прямого звернення отаманів до Коша. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. багато хто з посполитих перейшов у козаки, що радо віталось Військом. Проте податки з посполитих збиралися за старими ревізіями, де ці люди фігурували як посполиті – відповідно на тих, хто залишився, податковий тиск суттєво збільшився. Про це писав до Коша новокодацький посполитий отаман Федір Щербина, пропонуючи негайно провести нову ревізію.

Отамани пильнували громадські інтереси. Військовий довибиш Яків Соколовський, надісланий з низкою доручень до Кодацької паланки, встав на квартиру в Новому Кодаку та вимагав від посполитої громади харчів, які й отримав. Але отаман Бережний звернувся зі скаргою на Січ, оскільки цими діями довибиш перевищив свої повноваження. Оперативно розібравшись, Кіш наказав Я. Соколовському відшкодувати посполитій громаді Нового Кодака збитки.

Загалом не можна сказати, що спроби позловживати службовим становищем були такою вже рідкістю. Під тиском військового осавула Красовського самарчицький посполитий отаман Яків Гумен виділив йому громадські та паланкові сіножаті. Проте масові скарги козаків і посполитих швидко привели до того, що це рішення Кіш скасував, а вже колишнього військового осавула покарав.

Цікава історія, в якій багато паралелей із сьогоденням, пов'язана з отаманом Нового Кодака в 1754 р. Ничипором Пластуном. Його зловживання вийшли на світ Божий випадково – Кіш за наполяганням гетьмана К. Розумовського вимушений був провести перепис населення в північних паланках. Йшлося про повернення переселенців із Гетьманщини. У лютому 1754 р. до Нового Кодака прибули січові уповноважені – Іван Домонтович та Іван Чугуївець. Результати дуже здивували ревізорів – у місті раптом

з'явилося понад 100 додаткових дворів! Розмови з місцевими козаками і посполитими показали, що Н. Пластун спирається на підтримку заможних «стариків», обійстя яких він приховує від оподаткування. З частини ж необлікованих дворів податки збираються, а до січової скарбниці не доходять. При цьому отаман постійно збирає з населення гроші на «росходы городовие», але ці витрати робить у борг, не сплачуючи крамарям за взяте для міських потреб. Результатів розпочатого слідства ми не знаємо, проте імені Н. Пластуна як городского отамана більше не зустрічаємо.

Схильність до фінансових зловживань не минула навіть такий невисокий щабель посадової ієрархії як громадський писар. Отамани Кодацької паланки поскаржилися Кошу, що їхній громадський писар Кнуков наказав, немов би в оплату його роботи, збирати гроші з основних населених пунктів паланки. Новий Кодак мав дати махінатору 20 крб., Старий – 15, Романкове, Карнаухівка і Кам'янське – по 10. Найменше припало на Таромське і Тритузне – 6 і 3 карбованця відповідно. Кіш наказав кодацькому полковнику Василю Нечаю пояснити Кнукову його права і обов'язки. З кожного тяглого для писарських потреб збиралося по 10 копійок, з пішого – 5. Цим Кнуков мав і вдовільнитися і не провокувати гніву військових старшин.

Документи свідчать, що місцеві громади вміли себе поважати, причому були схильні втілювати це в певні символи. Прапор як символ гідності розглядали козаки, які мешкали в Новому Кодаку. Коли військо вітало кошового отамана П. Козелецького з передріздвяним Пилиповим постом 1747 р., козацька громада паланкового центру просила дозволу на виготовлення власного прапора. З цим прапором новокодацькі козаки хотіли виконувати завдання Коша. Мотив, який спонукає їх, один – честь. Звернення від імені новокодачан підписав городовий отаман Денис Таран, а полковник кодацький Василь Зеленко не заперечував проти такої ініціативи.

Про рівень впливу громади свідчить один цікавий випадок. За рішенням січового суду в березні 1765 р. на базарному майдані Нового Кодака за неодноразові крадіжки козакам Безносенку та М. Білому мали зламати по одній нозі. Екзекуція припала на церковне свято і козацька громада разом з посполитою звернулася до полковника І. Касяненка з проханням не карати їх так жор-

стоку. Полковник наважився на порушення і вирок Коша для крадіїв замінено киями.

Загалом, характеризуючи систему влади та самоврядування в запорозькій паланці, варто відзначити її простоту та ефективність. Невеликий управлінський апарат, який регулярно змінювався, взаємодіяв з самоврядними громадами. Очевидно, що ця система, як і будь-яка інша, не застрахована від зловживань або випадкових людей. Саме на невідповідність посаді полковника та осавула, які переважно «по гарячих борщиках» проводять час, скаржився до Коша самарський писар С. Хижняківський. Проте близькість влади до людини та наявна можливість прямого контакту громади та вищої влади (Коша) дозволяли системі працювати ефективно.

Бібліографічні посилання

1. *Архів Коша Нової Запорозької Січі*: Корпус документів 1734–1775. – Т. 1–4. – К., 1998–2006.
2. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994.
3. *Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування / В. Голобуцький. – Д., 2004.
4. *Грабовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Д., 2004.
5. *Історія українського козацтва* : нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1–2.
6. *Кочергін І.* Козацький період в історії міста Дніпропетровська / І. Кочергін // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 175–182.
7. *Лащенко Х.* Проблема лісокористування на Запоріжжі у світлі документів архіву Коша / Х. Лащенко // Південна Україна. – № 2 (1996).
8. *Мицик Ю.* Козацький край / Ю. Мицик. – Д., 1997.
9. *Полонська-Василенко Н.* *Запоріжжя* XVIII ст. та його спадщина. – Т. I–II. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1965–1967.
10. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) – Запоріжжя, 1999.
11. *Українське козацтво*: мала енциклопедія. – К. ; Запоріжжя, 2006.
12. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К., 1990–1991.

Надійшла до редколегії 23.11.09